Олександр Межов
(Луцьк)

УДК 811.161.2’367.4

МОРФОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ ПРЕДИКАТНИХ МІНІМАЛЬНИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Речення як багатопланову мовну одиницю в сучасній лінгвістиці досліджують у різних аспектах, однак провідним залишається з’ясування співвідношення формальної організації синтаксичних одиниць з їх семантикою. У дослідженні семантико-синтаксичної структури речення вихідною точкою може бути вивчення її центрального компонента – предиката, оскільки саме він зумовлює наявність інших компонентів і визначає їхні семантичні функції. В україністиці такий підхід представлений у працях І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, А.П.Загнітка, Н.Л.Іваницької, К.Ф.Шульжука, В.І.Кононенка, Н.В.Гуйванюк, М.Я.Плющ, М.В.Мірченка, Т.Є.Масицької та ін. Хоча семантико-синтаксична структура речень із різними типами предикатів вже була предметом аналізу в багатьох працях, однак основна увага в них зосереджена на характеристиці семантичних різновидів цих одиниць, тоді як їхні морфологічні варіанти не були предметом окремого дослідження. За обґрунтування організаційної ролі предиката в семантиці речення першочергового значення набуває питання про частиномовну належність ознакового слова як носія валент-ності. Тому виникає необхідність з’ясувати склад та ієрархію лексико-граматичних роз-рядів слів, що можуть функціонувати в ролі морфологічних засобів вираження предикатних синтаксем. Метою пропонованої статті є детальний опис морфологічних варіантів предикатних мінімальних синтаксичних одиниць; дослідження їх взаємозв’язку з семантичними типами та формально-синтаксичними виявами предикатів; вивчення валентних спроможностей різних частиномовних класів слів у позиції предикатної синтаксеми; з’ясування ролі зв’язкових елементів у формуванні предикатних одиниць; аналіз ступенів частиномовної транспозиції.

Урахування комп-лексу граматичних категорій – семантичних, синтаксичних, морфологічних і словотвірних уможливлює беззаперечне виділення таких кардинальних частин мови, як дієслово, іменник, прик-метник, прислівник [2, с. 14 – 19; 6, с. 65 – 66; 7, с. 102; 9, с. 53 – 63], а також числівника [4, с. 16]. Зважаючи на семантичну окресленість, формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні позиції в реченні, а також сукупність морфологічних парадигм і словотвірних категорій, вирізняють дієслово й імен-ник, що формують центр граматичного ладу української мови [2, с. 17]. Аналіз центральних частин мови на тлі семантичного синтаксису дає змогу кваліфікувати дієслово як реченнєвоутворюючу одиницю, оскільки функціонування більшості граматичних кате-горій цієї частини мови пов’язане великою мірою з будовою синтаксичної структури речення. А.П.Загнітко, спираючись на теорію вербоцентричності реченнєвих конструкцій, обґрунтовану Л.Теньєром, І.Р.Вихованцем, переконливо зауважує: „Основою речення у переважній більшості випадків виступає семантичний або логіко-семантичний предикат, що у типових випадках виражається дієсловом” [5, с. 269]. Отже, дієслово виступає основним морфологічним варіантом предикатної синтаксеми. Специфіка дієслова виявляється в його здатності регулювати кількість семантично залежних позицій, які відповідно заповнюються залежними контекстними партнерами. Вказану властивість дієслівних форм передає категорія валентності. Особливу увагу лінгвісти зосереджують на питанні валентності дієслова, оскільки „за вербоцентричною теорією речення саме дієслово у функції предиката конституює речення, як носій валентності воно передбачає наявність навколо себе певних відкритих позицій, кількість та характер яких чітко детерміновані і які можуть чи повинні заповнюватися актантами” [8, с. 172].

Надання дієслову статусу найпоказовішого частиномовного класу предикатів пов'я-зане й із тим, що воно має найскладніші і найрізноманітніші сполучувальні можливості – здатність приєднувати від одного до семи іменникових компонентів. Сполучувальні потенції предикатів з відповідними партнерами у певному оточенні не випадкові і не довільні. Вони підпорядковуються особливим закономірностям, які перед-бачають сумісність або несумісність семантичних ознак опорного і залежного поєднуваних компонентів. Американський дослідник У. Чейф з цього приводу зауважує, що „природа дієслова визначає, що буде становити інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменни-ки будуть характеризуватися в семантичному плані" [10, с. 114]. Однак слова в реченні пов'язуються не тільки за змістом, а й за формою. Тому керування дієслова певними іменниками розглядають у двох планах. По-перше, дієслово здатне сполучатися лише з іменниками, що об'єднуються спільністю змісту. По-друге, воно вимагає відповідних відмінко-вих або прийменниково-відмінкових форм.

Специфікою дієслова як основного носія валентності є його здатність формувати один із найпоширеніших семантичних класів предикатів – предикати дії. З ними пов'язу-ють вираження власне-динамічних характеристик і сполучуваність із найбільшою кількістю непредикатних слів (іменників). Напр.: *Софійський собор* ***будували*** *майстри візантійської школи* («Старожитності Русі-України»); *Тимко* ***косив*** *до самого вечора* (Григорій Тютюнник); *Іваниха* ***чавила*** *товкачем у цебриці картоплю* (Б.Харчук). Крім того, дієслівні форми виступають засобами вираження всіх предикатів процесу, однак їхній набір обмежений формами минулого часу, третьої особи однини та множини теперішнього–майбутнього часу: *На вікні кабінету* ***дозрівають*** *цитрини* (Р.Іваничук); ***Розквітли*** *дерева і в інших регіонах Південного берега Криму ...* (З газети); *У центрі Івано-Франківська* ***росла*** *реліктова сріблястa ялина ...* (З газети); *Чорнобривці* ***спіють*** *на подвір'ї* (І.Драч); *Лілія* ***цвіла*** (Б.Харчук); ***Горіло*** *багаття ...* (Б.Харчук); *Вода* ***замерзла*** (Б.Харчук); *Сніг швидко* ***танув*** (В.Барка). Багато різновидів предикатів стану (розумового, емоційно-оцінного, буття, володіння) також експліковані дієслівними формами, напр.: *Ми* ***знаєм*** *все!* (В.Симоненко); *Марія добре* ***пам'ятає*** *дорогу до Перекопу* (Р.Іваничук); *Марко в цю мить* ***ненавидів*** *і* ***подобав*** *Дороша* (Ю.Мушкетик); *Князі Двадцятий рік на політичній карті світу* ***існує*** *суверенна Україна* (З газети); *Вишневецькі* ***володіли*** *на Україні великими маєтностями* („Історія України").

У сучасній лінгвістиці поряд з вербоцентричним розумінням валентності існує не вербоцентричне, побудоване на суб'єктно-предикатній структурі речення. Відповідно до цього морфологічними варіантами предикатних синтаксем можуть виступати також прикметники, прислівники, числівники та іменники внаслідок переміщення з властивих їм синтаксичних позицій в центральну предикативну (присудкову) позицію речення. Присудкову позицію речення функціонально заступають прик-метники, прислівники, числівники та іменники, які перебувають у неоднакових відношеннях до категорії предикатності. Прикметники – виразники безпосередньої ознаки і прислівники як назви ознак завжди виступають предикатними словами. Серед іменників предикатними є ті, що називають ознаки і відношення, тобто вторинні іменники, похідні від інших частин мови. Власне-іменники – назви реальних предметів і прикметники, що вира-жають ознаку через відношення до чого-небудь, належать до непредикатних слів.

Вторинне, предикативне, вживання відзначених категорій уможливлюють дієслова *бути, ставати (стати),* оскільки вони забезпечують таким предикативам дієслівне граматичне оформлення, що виявляється у вираженні значень часу, особи, виду, а вже на базі спільної для іменника і дієслова – типових морфологічних виразників позицій під-мета і присудка – граматичної категорії особи встановлюється необ-хідна для компонентів предикативного ядра взаємозалежна координація. Граматико-семантичні характеристики дієслів-зв'язок повністю не збігаються. Спільними граматичними значеннями для них є тільки

значення часу і особи. Деякі дієслова, зокрема *ставати (стати)*, розрізняються ще й за видовими ознаками. Найбільш асемантичним є дієслово-зв'язка *бути*. Решта дієслів, ви-ступаючи в ролі зв'язки, у більшій чи меншій мірі зберігає свої зна-чення.

Крім загальної власне-синтаксичної функції, зв'язки іноді можуть виконувати ще й семантико-синтаксичну, суть якої полягає в оформленні логіко-семантичних відношень між суб'єктом і предикатом. Розрізнення зв'язкових і предикатних функцій дієслова *бути* у семантико-синтаксичній структурі речення становить складну лінгвістичну проблему. Одні граматисти кваліфікують функцію дієслова *бути* як суто синтаксичну – зв'язкову, інші, крім зв'язкової, виділяють ще й семантичні, тобто предикатні функції, а дехто ототожнює предикатну (власне-семантичну) і предикативну (власне-синтаксичну) функцію компонентів із дієсловом *бути*, вважаючи, що будь-яке непредикатне слово може бути використане в ролі предиката, якщо воно супроводжується зв'язкою *бути* [пор.: 1; 3; 10].

Конкретні вияви цих функції в кожного дієслова-зв'язки різні, що зумовлено категоріальним вираженням і лексичним наповненням позицій предиката і суб'єкта. Якщо в позиції присудка перебувають ознакові слова (прикметники, прислівники, числівники), то дієслово-зв'язка *бути* виконує при них суто синтаксичну (формальну), а не семантичну функцію. Прикметники активно поєднуються з формами морфеми-зв'язки *бути* та морфеми-напівзв'язки *ставати*, рідше *робитися*, унаслідок чого утворюються синтаксичні дієслова [4, с. 291], які формують одно- або двовалентні предикати стану та предикати якості. Предикативні прикметники вживаються у формі називного та орудного відмінків, напр.: *Степан справді буває дуже* ***злий*** (В.Дрозд); *Мій Роман* ***був лагідним*** ... (Р.Федорів); *Після дощу цей пісок* ***ставав липким*** *і* ***вогким*** (В.Винниченко); *Вода* ***була студена*** ... (Ю.Мушкетик); *Тоді Десна* ***була глибокою, бистрою*** (О.Довженко); *Небо* ***зробилося чорним*** (А.Шиян). Аналогічним способом потрапляють у позицію дієслова-предиката займенникові прикметники та порядкові прикметники (у синтаксичній традиції – порядкові числівники), пор.: *Усі слова уже* ***були чиїмись*** (Л.Костенко); *...Та коли ти Вкраїни не кохаєш – Ти* ***не моя****!*(М.Вороний); *Виходить, слава* ***моя****, а гроші* ***твої****?* (З газети); *Серед юніорів наш легкоатлет* ***був третім*** (З газети).

Вербалізація прислівників у сучасній українській мові характеризується наявністю тільки синтаксичного ступеня переходу, що відбувається так само аналітичним способом. Прислівники виступають у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних безособових речень і обмежено – у позиції присудка двоскладних речень, куди вони потрапляють за допомогою тих самих морфем-зв'язок та напівзв'язок, які виражають граматичні значення часу, способу та виду, напр.: *У хаті* ***стало тихо*** (Леся Українка); *В нетрях* ***було спокійно*** *і* ***тихо*** (І.Багряний); ***Це*** *дуже* ***тяжко*** *– написати пісню, Що, мов колиска, йде із роду в рід, Від маминих очей до зір гойдає* (Д.Павличко); *...скаржитись –* ***ганебно!*** (О.Олесь); *Їздити за кордон –* ***дорого;*** *Жити* ***стане легше;*** *Йти* ***стало важче*** (Г.Тютюнник); *Діти –* ***то чудово;*** *Квіти –* ***то затишно****; Біло навкруги –* ***це дивовижно***. Неможливість морфологічного завершення відприслівникової вербалізації зумовлена похідністю прислівника від іменника, прикметника, числівника та дієслова. Вербалізовані прислівники функціонують як синтаксичні дієслова зі значенням стану, причому морфема-зв'язка *бути* вказує на реальність предикативної ознаки, тоді як морфеми-напівзв'язки – на її становлення, набуття. Аналогічно відбувається синтаксичний перехід означено- та неозначено-кількісних числівників у семантико-синтаксичну позицію предиката кількості, співвідносну з формально-граматичною позицією присудка, напр.: *Дітей –* ***п'ятеро****; Стільців* ***було десять****; Дерев –* ***багато****; Будинків –* ***декілька****.*

Неоднотипними в цьому плані є іменникові конструкції. У реченнях кваліфікації суб'єктів за професією, видом діяльності, соціальним станом відповідні іменники разом з

дієслівною зв'язкою виконують функцію предикатної синтаксеми: *Дід Захарко* ***був коваль*** (О. Довженко); *Хвилину тому* ***був*** *я* ***чародій*** (М. Вінграновський); *Восени Віталик* ***буде студентом*** (О.Гончар); *Як не згадати, що саме Римський-Корсаков* ***був учителем*** *нашого*

Лисенка, а Чайковський – його другом (М. Риль-ський); *– Здається, і ви тепер* ***стаєте альпіністом****? – сказав Воронцов Хаєцькому* (О. Гончар). У конструкціях тотожності/ нетотожності (абсолютної тотожності, називання, подібності, класифікації) дієслівна зв'язка *бути* (часто нульова) або її еквіваленти функціонують як предикати, виражаючи відповідні відношення між двома іменниками або займенниками – суб'єктом і об'єктом: *Лінгвістика – це мовознавство; Леся Українка – це Лариса Петрівна Косач; Вона – Наталка; Наш на-род – океан* (П. Тичина); *Вовк – ссавець; Ящірка – плазун; Свиріпа – бур'ян.* Предикати стану, предикати якості та предикати кількості, виражені іменниками, прикметниками, числівниками, прислівниками або дієслівними зв'язками, здебільшого одновалентні одиниці, однак у формах компаратива та суперлатива, крім суб'єктної валентності, деякі з них можуть відкривати ще й об'єктну, напр.: ***Чистіша*** *від сльози вона хай буде* (М.Рильський); *Князь Юрій –* ***найдобріший*** *з усіх князів* (П.Загребельний).

Вербалізація всіх проаналізованих частин мови типово представлена синтаксичним ступенем їх переходу. Лише в окремих випадках простежуємо морфологічний або лексичний ступені транспозиції, напр.: *Батько –* ***вчитель*** *- Батько* ***вчителює****; Робітники* ***покрили*** *дорогу* ***асфальтом*** *- Робітники* ***заасфальтували*** *дорогу; Волосся* ***стає сивим*** *- Волосся* ***сивіє****; Бензин* ***став дорогим*** *- Бензин* ***подорожчав****; В'їзд* ***зробили легальним*** *- В'їзд* ***легалізували****; Листя* ***стає жовтим*** *- Листя* ***жовтіє****.* Звичайно, за таких перетворень ще більше поповнюється клас дієслівних предикатів.

Отже, основним морфологічним варіантом предикатної синтаксеми виступає дієслово, якому властиві найбільші валентні властивості та здатність формувати найпоказовіший тип предикатів дії. Друге місце в системі морфологічних варіантів посідає прикметник, за рахунок якого найбільше поповнюється клас предикатів якості, третє і четверте – відповідно іменник і прислівник, що формують клас предикатів стану, і периферійне – числівник як основний репрезентант предикатів кількості. Ці частини мови не можуть перевершити валентних можливостей дієслова, являючи собою здебільшого одно-- або двовалентні одиниці. Зрідка у функції предиката стану виступають дієслівні зв'язки або напівзв'язки, виражаючи відношення тотожності між суб'єктом і об'єктом. У пропонованій статті зосереджено увагу лише на одному з аспектів вивчення категорії предиката, а саме морфологічному варіюванні. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис формально-синтаксичних і комунікативних варіантів предикатних одиниць, що дасть змогу здійснити їх системний функціональний аналіз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В.В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256с.
3. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія / А.П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 1996. – 435с.
6. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – 7-е изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
8. Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М.Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978.– 258 с.
9. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л.Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 654с.

10. Чейф У.Л. Значение и структура языка / У.Л.Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.

У статті описано морфологічні варіанти предикатних мінімальних синтаксичних одиниць, досліджено їхній взаємозв'язок із семантичними типами та формально-синтаксичними виявами, вивчено валентні спроможності різних частиномовних класів слів у позиції предикатної синтаксеми, з'ясовано роль дієслівних зв'язок у формуванні предикатних одиниць на матеріалі різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Ключові слова: *предикат, мінімальна синтаксична одиниця, синтаксема, дієслово, прикметник, прислівник, числівник, іменник, зв'язка.*

In the article the morphological variants of predicative minimal syntactic units are described, their relationship is explored with semantic types and formal-syntactic displays, valency possibilities of diverse classes of words are trained in position of predicate, the role of verbal copulas is found out in forming of predicative units on material of texts of modern literary Ukrainian.

Key words: *predicate, minimal syntactic unit, sintaxema, verb, adjective, adverb, numeral, noun, copula.*

Анна Ніколайчук
(*Слов'янськ*)

УДК 81'367. 335 '18 / 20'

ПАРАТАКСИС І ГІПОТАКСИС У КОНЦЕПЦІЇ О. М. ПЄШКОВСЬКОГО

Завдання історії науки полягає в тому, щоб відновити й зберегти послідовність наукових ідей і положень, віддати належне попередникам, установити наукові пріоритети та, головне, обґрунтувати з позиції сучасної науки актуальність і перспективність висунутих концепцій. Неможна не погодитися з основоположником методології досліджень історії науки В. І. Вернадським з тим, що «кожне покоління наукових дослідників шукає й знаходить в історії відображення наукових теорій свого часу. Рухаючись уперед, наука не лише створює нове, але невідворотно переоцінює старе, пережите» [3, с. 243].

Сучасне вивчення синтаксису складного речення характеризується наполегливим зверненням авторів до наукових здобутків російського мовознавця О. М. Пєшковського. Пояснюється це інтуїцією вченого, що дозволила йому передбачити ті спостереження, ті висновки, до яких, здавалось, можна було прийти тільки з використанням сучасних методів і прийомів аналізу й на сучасному рівні знань про складне речення.

У працях В. А. Бєлошапкової [1], Є. М. Ширяєва [10], М. І. Черемисиної та Т. А. Колосової [9], Г. Ф. Гаврилової [5] можна знайти лише частковий аналіз студій О. М. Пєшковського. Актуальність нашого дослідження визначається відсутністю комплексних праць, присвячених питанню паратаксису й гіпотаксису в складному реченні в концепції О. М. Пєшковського.

Саме тому мета нашої статті полягає в комплексному дослідженні ідей О. М. Пєшковського щодо проблеми сурядності й підрядності.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) висвітлити еволюцію поглядів ученого на паратаксис і гіпотаксис; 2) визначити досягнення та недоліки цієї концепції.

Час від часу поділ складних речень на сурядні й підрядні підлягав сумніву. Зокрема, М. М. Петерсон цілком заперечував існування в мові паратаксису й гіпотаксису та доводив, що *об'єктивної* відмінності між ними немає. Особливо вчений підкреслював відсутність самостійності головного речення [6, с. 52].

Критикуючи погляди М. М. Петерсона на сурядність і підрядність у праці «Очерк синтаксиса русского языка» (1923) [6], О. М. Пєшковський зазначив: «Загальна критика